

Hoe kan duurzaamheid het best geëvalueerd worden?

Nota met methodologische lessen

Ex-post evaluatie van de duurzaamheid van de Belgische
gouvernementele samenwerking

20 november 2015

Hoe kan duurzaamheid het best geëvalueerd worden?

Nota met methodologische lessen

Ex-post evaluatie van de duurzaamheid van de Belgische
gouvernementele samenwerking

Consultant Team:

Anneke Slob
Hubert Cathala
Birgit Kerstens
Marta Medina
Jean-Marie Wathelet
Leo Devillé (kwaliteitszorg)

INHOUDSTAFEL

Inhoudstafel	ii
Lijst met afkortingen	iii
1. Inleiding	1
2. Methodologische lessen uit literatuuronderzoek	2
Definities van duurzaamheid als evaluatiecriterium.....	2
Zeven aspecten van duurzaamheid.....	2
Enkele daadwerkelijke ex-post evaluaties van duurzaamheid.....	3
Impactevaluaties in relatie tot duurzaamheid	4
Duurzaamheid bij de start van interventies	5
Lessen uit de literatuur over evaluatie van duurzaamheid.....	5
3. Methodologische lessen uit deze evaluatie	7
Doel en scope	7
Allereerst vaststellen van outputs en outcomes.....	7
Verklarende factoren	8
Evaluatiemethoden	8
Mogelijkheden en onmogelijkheden om verschillende aspecten van duurzaamheid te beoordelen	9
Methodologische uitdagingen in landenrapporten en syntheserapport.....	10
4. Lessen en aanbevelingen voor de Dienst Bijzondere Evaluatie en andere actoren	12
Lessen voor DBE in de huidige situatie.....	12
Lessen voor DBE (en andere actoren) om in de toekomst duurzaamheid (en impact) beter te evalueren.....	13
Bijlage 1. Literatuurlijst.....	15

LIJST MET AFKORTINGEN

BTC	Belgische Technische Coöperatie
CDC	Centers for Disease Control and Prevention
DAC	Development Assistance Committee (ontwikkelingscomité van de OESO)
DBE	Dienst Bijzondere Evaluatie (België)
DGD	Directie-Generaal Ontwikkelingssamenwerking en Humanitaire Hulp
ETR	End-Term Review (eindevaluatie)
IOB	Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (Nederland)
ISP	Indicatief Samenwerkingsprogramma
M&E	Monitoring en Evaluatie
MTR	Mid-Term Review (tussentijdse evaluatie)
OECD	Organisation for Economic Cooperation and Development (zie OESO)
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
RCT	Randomised Control Trial

1. INLEIDING

In de opdrachtomschrijving voor deze evaluatie is verzocht om in de vijfde en laatste fase een nota met methodologische lessen op te stellen. Zoals weergegeven in de titel van deze nota, is de hoofdvraag: Hoe kan duurzaamheid het best geëvalueerd worden?

Deze nota is deels gebaseerd op literatuuronderzoek dat in ruime mate al in de eerste fase voor de methodologische nota verricht is en later verder aangevuld. De internationale literatuur is verkend en daarnaast is uitgebreid gebruik gemaakt van evaluatieliteratuur betreffende de Belgische ontwikkelingssamenwerking (zie hoofdstuk 2). Verder is deze nota in belangrijke mate gebaseerd op lessen die uit deze specifieke ex-post evaluatie naar duurzaamheid getrokken zijn (zie hoofdstuk 3).

Dit resulteert in lessen en aanbevelingen voor de Belgische gouvernementele ontwikkelingssamenwerking, en met name voor de Dienst Bijzondere Evaluatie (DBE). Deze evaluatie heeft ons geleerd dat een grondige evaluatie van duurzaamheid een goede kwaliteit van de secundaire bronnen vereist, waarvoor andere actoren dan DBE primair verantwoordelijk voor zijn. Daarom zijn ook enkele lessen en aanbevelingen opgenomen die betrekking hebben op andere actoren in de Belgische ontwikkelingssamenwerking en de samenwerking tussen hen (zie hoofdstuk 4).

2. METHODOLOGISCHE LESSEN UIT LITERATUURONDERZOEK

Definities van duurzaamheid als evaluatiecriterium

Duurzaamheid is één van de vijf OECD-DAC-evaluatiecriteria, die voor het eerst in 1991 zijn geformuleerd.¹ Deze publicatie bevatte nog geen precieze definitie, maar stelde dat één van de hoofdvragen voor evaluatie van ontwikkelingsinterventies zou kunnen zijn: *“The question of whether achievements are sustainable in the longer run is of critical importance.”* In de latere OECD-DAC-begrippenlijst van evaluatietermen is duurzaamheid als volgt gedefinieerd: *“The continuation of benefits from a development intervention after major development assistance has been completed. The probability of continued long-term benefits. The resilience to risk of the net benefit flows over time.”*²

In de omschrijving van deze opdracht voor een op duurzaamheid gerichte evaluatie refereert DBE aan de DAC-definitie van de OESO die zich richt op het voortbestaan van de resultaten van interventies na het aflopen van de externe financiering. Bij de verdere uitwerking van deze definitie wordt gesteld dat financiële en omgevingsgerelateerde, maar ook institutionele en sociaaleconomische contextelementen een rol spelen.

De literatuur geeft aan dat het begrip duurzaamheid vaak ook wat statisch geïnterpreteerd wordt, waarbij het handhaven van de status quo voorop zou staan. Het Center for Resilience van de Ohio State University stelt dat: *“The concept of “sustainability” is often associated with resource constraints and maintenance of status quo rather than with opportunities for continued innovation, growth, and prosperity. Perhaps the essence of sustainability is resilience, the ability to resist disorder”*.³ Het begrip ‘resilience’ wordt juist ook veel toegepast in fragiele landen, hetgeen buiten het kader van deze evaluatie valt.

Een andere definitiekwestie heeft te maken met het onderscheid tussen duurzaamheid als evaluatiecriterium en het bredere begrip van duurzame ontwikkeling. Dit begrip is in 1987 door een VN-commissie onder leiding van Brundtland als volgt gedefinieerd: *“Ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen”*.⁴ Dit begrip heeft niet expliciet betrekking op ontwikkelings samenwerking en de resultaten daarvan. De beoordeling van duurzaamheid van ontwikkelingsresultaten past wel binnen die brede context van duurzame ontwikkeling, vanwege het langetermijnperspectief en de focus op ecologische en sociaaleconomische aspecten.

Zeven aspecten van duurzaamheid

In de jaren 90 van de vorige eeuw werd duurzaamheid meer systematisch geëvalueerd, vooral door sommige onafhankelijke evaluatiediensten zoals de Nederlandse Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (IOB) van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. In diverse IOB-evaluaties, maar ook in andere evaluaties van ontwikkelingsinterventies, werden verschillende aspecten van duurzaamheid onderscheiden. Het onderscheid in de volgende zeven aspecten van duurzaamheid is als leidraad gehanteerd in de methodologische nota voor deze evaluatie:

1. **Politieke duurzaamheid:** het gaat hier om de overeenstemming tussen het ontwikkelings-samenwerkingsbeleid van België met het beleid van de partnerlanden en de daadwerkelijke uitvoering van dat beleid (uitgedrukt in indicatoren zoals de verhoging van het budget

¹ OECD-DAC, Principles for Evaluation of Development Assistance, Paris 1991, p.10

² OECD-DAC, Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management, p.35

³ Fiksel, J., Designing Resilient, Sustainable Systems, Environmental Science and Technology, December 2003

⁴ Brundtland G et al (1987). Our Common Future: Report of the 1987 World Commission on Environment and Development, Oxford, Oxford University Press.

gespendeerd aan gezondheid, landbouw als beleidsprioriteit, operationeel beleid). Tevens betreft het de aandacht voor de notie 'vertrekken bij aankomst' (exit at entry) in de indicatieve samenwerkingsprogramma's (ISPs) en formulerings- en identificatiedocumenten;

2. **Institutionele duurzaamheid** is verbonden aan de capaciteit van organisaties (op verschillende niveaus: nationaal, provinciaal, departementaal en gemeentelijk) om de activiteiten verder te zetten na het vertrek van de donoren. Het gaat hier met name om het verder kunnen blijven functioneren na afsluiting van het project van die organisaties die steun ontvingen, en dat voornamelijk wat betreft de (kwaliteit en kwantiteit van de) diensten die zij verlenen aan de bevolking, die doelgroep was van het project. Een belangrijk aspect hier is hoe de projecten aansluiten bij lokale organisaties om zo hun capaciteit te versterken in plaats van nieuwe instellingen te creëren.
3. **Economische en financiële duurzaamheid op het niveau van de instellingen:** het gaat hier om de financiële bijdrage van de regering en de bevolking om blijvend diensten te verlenen, het opzetten van operationele systemen voor de werking en het onderhoud, en de mogelijkheden tot herinvestering;
4. **Economische en financiële duurzaamheid op het niveau van de doelgroep:** het gaat hier om de landbouwproductie en productiviteit alsmede de vermarkting, de prijs van de grondstoffen, de hoogte van de tarieven voor gezondheidszorg, van medicamenten, van transport, en de aanwezigheid van verzekeringsystemen in relatie tot de financiële draagkracht van de bevolking;
5. **Socio-culturele duurzaamheid:** het accent ligt hier op het verschil tussen de verschillende doelgroepen (differentiatie per inheemse bevolkingsgroep, geslacht, leeftijd, etc.) en de mate waarin deze groepen verder gebruik kunnen maken van de diensten en andere resultaten van de interventies;
6. **Duurzaamheid op het vlak van het milieu:** het gaat hier om permanente veranderingen, zowel negatief als positief, in het milieu zoals bv. de correcte verwijdering (of niet) van medisch afval voor de gezondheidssector of de verbetering van de kwaliteit van de bodem en het water voor de landbouwsector;
7. **Technologische duurzaamheid:** vaak introduceren interventies van de ontwikkelingssamenwerking nieuwe technieken en technologieën, waarbij het verder gebruiken en onderhouden van deze nieuwe technologieën een belangrijk duurzaamheidselement is.

In de meeste evaluaties werden niet al deze aspecten van duurzaamheid even uitgebreid geanalyseerd, maar komen slechts enkele van deze elementen aan de orde. Het betreft meestal een analyse die gebaseerd is op kwalitatieve informatie. Een ander methodologisch probleem is dat veel evaluaties zijn uitgevoerd op het moment dat er sprake is van een voortzetting van de hulp, hoewel de hulp vaak in een andere vorm wordt gegeven dan in het verleden het geval was. Indien er sprake is van voortzetting van de hulp, kan immers niet nagegaan worden of de resultaten daadwerkelijk zullen voortduren na het eindigen van de hulp. Slechts de potentiële duurzaamheid kan dan beoordeeld worden.

Enkele daadwerkelijke ex-post evaluaties van duurzaamheid

In het kader van een IOB-evaluatie van de Nederlandse hulp aan Mali over de periode 1975-1992⁵ werd een experiment uitgevoerd, waarbij vijf projecten in een regio waar Nederland zich als donor had teruggetrokken, afzonderlijk werden onderzocht door een dossieronderzoeker in Nederland en een team van twee veldonderzoekers in Mali. De veldonderzoekers werden niet geïnformeerd over de resultaten van het dossieronderzoek, maar gingen met een minimale hoeveelheid informatie (alleen de projectkenmerken) op stap om zo te achterhalen of er nog resultaten zichtbaar waren en

---

⁵ IOB, Mali. Evaluatie van de Nederlandse hulp aan Mali, 1975-1992, 1994, p.279-289

de duurzaamheid te beoordelen. De dossieronderzoeker in Nederland beoordeelde de resultaten en duurzaamheid op basis van de beschikbare informatie in de dossiers. Pas achteraf werden de resultaten van beide onderzoeken naast elkaar gelegd. Dit leverde soms overeenkomstige oordelen op, maar in een aantal gevallen ook pregnante verschillen. Tijdens het veldonderzoek constateerden de onderzoekers dat een goed gebouwd koelhuis niet functioneerde door het ontbreken van stroom, aarden dammen bleken te lekken, maar een nieuw aangelegde weg, waarover de rapportage summier was bleek voor goede ontsluiting gezorgd te hebben en werd goed onderhouden.

Dit soort deelonderzoeken in het kader van evaluaties zijn vrij zeldzaam, maar er zijn wel verspreide academische onderzoeken die soms een fundamenteel ander beeld geven van ontwikkelingen in bepaalde gebieden dan in project- of programma evaluatierapporten wordt aangetroffen.

Ook in een gezamenlijke donorevaluatie van exit- en transitie strategieën in een vijftal landen is expliciet onderzoek gedaan naar het voortduren van resultaten na beëindiging van de steun.⁶ Deze studie stelde vast dat exits in middeninkomenslanden in de meeste gevallen geen negatieve consequenties hadden gehad en dat positieve outputs en outcomes werden voortgezet. Een zorgvuldige planning en uitvoering van de exit was daarbij een positieve factor. Daarentegen waren de gevolgen van exits in arme lage inkomenslanden zeer gevarieerd. In sommige gevallen leidde de abrupte terugtrekking van een donor tot zeer negatieve effecten voor de betrokken instellingen en de betrokken bevolkingsgroepen, maar er waren ook positieve voorbeelden van goed geplande en uitgevoerde exits. In de positieve voorbeelden was er veel aandacht voor een overdracht van taken en verantwoordelijkheden met het oog op het voortbestaan van resultaten.

Impactevaluaties in relatie tot duurzaamheid

Vanaf 2000 is er geleidelijk meer aandacht gegeven aan impactevaluatiemethoden. Vooral de Wereldbank was zeer actief in het ontwikkelen en toepassen van methoden voor impactevaluatie. De nadruk kwam te liggen op twee zaken:

- (1) Het toepassen van rigoureuze **kwantitatieve** evaluatiemethoden (inclusief het toepassen van een *counterfactual*) als tegenhanger voor de nadruk op kwalitatieve evaluatiemethoden;
- (2) Het bestuderen van werkelijke **langetermijnresultaten**, waarbij het onderscheid tussen outputs, outcomes en impact meer uitgewerkt wordt.⁷

Dit resulteerde in 2010 in het *'Handbook on Impact Evaluation'* met een focus op het gebruik van kwantitatieve methoden. Dit handboek bevat ook een aantal zinvolle definities van monitoring en evaluatie, inclusief de aansluiting tussen monitoring en evaluatie alsmede een onderscheid tussen verschillende soorten evaluatie. *"Operational and impact evaluation are complementary rather than substitutes. An operational evaluation should be part of normal procedure within the implementing agency. But the template used for an operational evaluation can be very useful for more rigorous impact assessment...[...] Although operational evaluation and the general practice of M&E are integral parts of project implementation, impact evaluation is not imperative for each and every project. Impact evaluation is time and resource intensive and should therefore be applied selectively"*.⁸

DBE borduurde voort op de lessen van impactevaluaties elders opgedaan en in 2013 verschijnt het syntheserapport van ADE en CRED van een ex-post impactevaluatie van vier projecten van de

---

⁶ Anneke Slob and Alf Jerve, *Managing Aid Exit and Transformation. Lessons from Botswana, Eritrea, India, Malawi and South Africa*, 2008, p.65-68

⁷ Voor de discussie over het onderscheid tussen outputs, outcome en impact en de tijdsdimensie daarvan verwijzen we naar het volgende rapport: ADE en CRED, *Impact meten: zoektocht naar de Graal ? Ex-post impactevaluatie van vier projecten van de gouvernementele samenwerking*; Syntheseverslag ; Oktober 2013

⁸ World Bank, Shahidur R. Khandker, Gayatri B. Koolwal and Hussain A. Samad, *Handbook on Impact Evaluation, Quantitative Methods and Practices*, 2010, p.18

Belgische gouvernementele samenwerking.⁹ Omdat doelstellingen vaak niet goed gedefinieerd zijn gaat deze evaluatie ook in op de verwarring rond de begrippen outcomes en impact. Deze impactevaluatie trekt ook enkele methodologische lessen, waarvan de belangrijkste is dat een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden de beste resultaten oplevert. Net zoals in andere publicaties betreffende impactevaluatie wordt er niet of nauwelijks gerefereerd aan duurzaamheid. Blijkbaar gaat men er impliciet vanuit dat met een focus op ex-post beoordeling van impact (waarbij ook de attributievraag aan de orde komt) de duurzaamheidsvraag minder relevant is?

Een uitzondering is de IOB-evaluatie van de Nederlandse bijdrage aan drinkwater en sanitaire voorzieningen in de periode 1990-2011, waarin een impactevaluatie, gebaseerd op kwantitatieve en kwalitatieve methoden, wordt gecombineerd met kwalitatieve methoden om duurzaamheid vast te stellen.¹⁰ Daarbij worden de zeven hiervoor genoemde aspecten van duurzaamheid ook beoordeeld. De uitkomsten van dit onderzoek geven aan dat de additionele focus op duurzaamheid - naast het vaststellen van de impact - relevant aanvullend inzicht geeft op factoren die duurzaamheid bepalen. Er is echter geen uiteenzetting over de gebruikte methoden voor deze duurzaamheidsstudie in het eindrapport opgenomen.

Er is nog een ander voorbeeld van een evaluatie van drinkwater- en sanitatievoorzieningen die zich specifiek op duurzaamheid richt, deze keer van de *Centers for Disease Control and Prevention* (CDC).¹¹ Daarbij werd onder andere een survey over drie jaar uitgevoerd in acht gemeenschappen in vier Midden-Amerikaanse landen.

Duurzaamheid bij de start van interventies

In verschillende publicaties over evaluatie, ook buiten het domein van ontwikkelingssamenwerking, wordt gesteld dat duurzaamheid geïntegreerd moet worden vanaf de start van een initiatief.¹² Het is juist gebruikelijk om duurzaamheid pas tegen het einde van een interventie meer serieus in ogenschouw te nemen. In de praktijk wordt vaak pas wanneer resultaten eenmaal zichtbaar zijn, gedacht aan de situatie wanneer er geen externe financiering meer beschikbaar is. Vaak worden de rapporten en data m.b.t. resultaten juist gebruikt om nieuwe financiering aan te trekken. Dat is iets wat in de Belgische gouvernementele samenwerking ook regelmatig voorvalt.

Lessen uit de literatuur over evaluatie van duurzaamheid

Hoewel de literatuur weinig specifiek is over de methoden om duurzaamheid te meten en de lessen die getrokken kunnen worden uit evaluaties, kunnen op basis van het literatuuronderzoek aangevuld met ervaringen van het evaluatieteam de volgende algemene lessen gedestilleerd worden:

1. De basis voor het goed vaststellen van duurzaamheid moet gelegd worden voorafgaand aan de interventie, waarbij – al of niet in een meer uitgebreide baseline studie - een aantal sleutelindicatoren wordt vastgesteld met bijbehorende waarden;
2. In het monitoringsysteem kan een beperkt aantal indicatoren opgenomen worden die betrekking hebben op duurzaamheid;

---

⁹ ADE en CRED, Impact meten: zoektocht naar de Graal? Ex-post impactevaluatie van vier projecten van de gouvernementele samenwerking; Syntheseverslag; Oktober 2013

¹⁰ IOB, Van infrastructuur naar duurzame impact, Beleidsdoorlichting van de Nederlandse bijdrage aan drinkwater en sanitaire voorzieningen 1990-2011, maart 2012

¹¹ CDC Atlanta, Evaluation of the Sustainability of Water and Sanitation Interventions in Central America after Hurricane Mitch, 2006

¹² Zie bijvoorbeeld: Julia Coffman and Marielle Boland-Baker, Sustainability: Does Evaluation Have a Role?, Evaluation Exchange, Harvard Family Research Project, 2003 en National Gang Center (U.S. Department of Justice's (DOJ) Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP) and the Bureau of Justice Assistance (BJA), Implementation Manual, Chapter 10, Evaluation and Sustainability (<https://www.nationalgangcenter.gov/Content/Documents/Implementation-Manual/Implementation-Manual-Chapter-10.pdf>)

3. Bij operationele evaluaties, d.w.z. tussentijdse en eindevaluaties van lopende interventies kan alleen potentiële duurzaamheid worden vastgesteld;
4. Om daadwerkelijk duurzaamheid vast te stellen, moet onderzoek verricht worden na afloop van de interventies, waarbij er geen sprake zou moeten zijn van door donoren gefinancierde vervolgenterventies;
5. Een interessante aanpak is om apart veldonderzoek en dossieronderzoek van afgelopen interventies te laten verrichten door verschillende teams van onderzoekers en pas achteraf de uitkomsten van beide onderzoeken naast elkaar te leggen;
6. In voorkomende gevallen verdient het aanbeveling om een ex-post impactevaluatie te koppelen aan een op duurzaamheid gerichte studie, omdat een goed afgewogen oordeel van beide evaluatiecriteria elkaar aanvullen. Voor de impactevaluatie is het gebruik van kwantitatieve methoden en een vergelijking met een controlegroep onmisbaar. Ook voor een evaluatie van duurzaamheid zijn kwantitatieve methoden zeer zinvol, met name ook surveys onder de doelgroep in combinatie met andere kwalitatieve methoden;
7. Bij het uitvoeren van een ex-post evaluatie gericht op impact en duurzaamheid moet zorgvuldig rekening gehouden worden met de kosten en tijd die nodig zijn voor een dergelijke kwalitatief goede ex-post studie.

3. METHODOLOGISCHE LESSEN UIT DEZE EVALUATIE

Doel en scope

De omschrijving van deze opdracht was specifiek op de ex-post evaluatie van duurzaamheid gericht. Verder is bepaald dat de hoofddoelstelling 'leren' moet zijn, hoewel het afleggen van verantwoording nooit ver weg is, aangezien het twee zijden van eenzelfde medaille betreft. Voor de scope van de opdracht was bepaald dat – in het licht van de bepalingen van het derde beheerscontract tussen de Belgische Staat en de Belgische Technische Coöperatie (BTC) – er ten minste tien afgelopen interventies van BTC bestudeerd zouden worden. Tevens zouden nog lopende interventies meegenomen worden in de analyse teneinde relevante conclusies, lessen en aanbevelingen te formuleren.

Bij de opdrachtformulering ging DBE er eveneens van uit dat de evaluatie bij voorkeur zou plaatsvinden in twee partnerlanden waarin België de samenwerking op twee dezelfde sectoren concentreert. Op grond van deze criteria kwamen alleen Benin en Bolivia in aanmerking, twee partnerlanden waar de samenwerking zich concentreert op de sectoren gezondheid en landbouw. In deze landen waren voldoende afgelopen en nog lopende interventies te vinden voor de evaluatie. Bovendien was het de bedoeling om niet alleen de door BTC uitgevoerde interventies, maar de bijdrage van de gehele gouvernementele samenwerking aan duurzame resultaten te analyseren. Dat betekent dat ook de beleidsvoorbereiding door DGD, middels de ISPs en de beleidsdialog, onderwerp van analyse waren.

In de eerste fase, de methodologische nota, bleek dat eerdere interventies (projecten) vaak waren voortgezet in een nieuwe vorm, meestal vervolgprijzen met soms een gewijzigde geografische en/of inhoudelijke dekking van de projecten. Dit betekende dat er slechts in een beperkt aantal gevallen sprake kon zijn van daadwerkelijke ex-post evaluatie van duurzaamheid. In Benin was er sprake van een directe voortzetting van eerdere Belgische ondersteuning in de beide sectoren in de regio's waar de samenwerking zich vanaf het einde van de jaren 90 op concentreerde. In Bolivia was dit in mindere mate het geval.

In de methodologische fase werd tevens besloten dat het onderzoek in beide landen in elk der sectoren zich af zou spelen op drie niveaus, namelijk: nationaal, regionaal (de departementen, districten of provincies waar de Belgische samenwerking zich concentreerde) en het lokale niveau van de interventies (bv. gemeentes, gezondheidscentra, producentengroepen).

Het is belangrijk vast te stellen dat het uitgangspunt van deze evaluatie niet alleen op de interventies lag, maar op duurzame resultaten van de gehele Belgische gouvernementele samenwerking inclusief de beleidsdialog zoals weergegeven in de veranderingstheorieën. Juist door de gekozen focus in de opdrachtomschrijving op twee dezelfde sectoren in twee verschillende landen was het mogelijk om in relatief kort tijdsbestek duurzaamheid te beoordelen en verklarende factoren te onderzoeken. Achteraf bezien is het zelfs de vraag of de nadruk niet nog te sterk op de interventies heeft gelegen zoals later in dit hoofdstuk aan de orde komt.

Allereerst vaststellen van outputs en outcomes

In de methodologische nota werd op basis van een eerste literatuurstudie, zoals hiervoor weergegeven, het criterium duurzaamheid uitgewerkt in zeven aspecten. Een evaluatiematrix bevatte vijf hoofdevaluatievragen, met daarnaast deelvragen en indicatoren om elke deelvraag te beantwoorden. Bij de beoordeling van de duurzaamheid van resultaten is het allereerst van belang om vast te stellen of er daadwerkelijk sprake is geweest van resultaten. Daarom was een belangrijke hoofdvraag naar de resultaten van de interventies, waarbij een onderscheid tussen outputs en outcomes van belang was. In een (ex-post opgestelde) veranderingstheorie voor beide landen

werden op basis van de Indicatieve Samenwerkingsprogramma's (ISPs) mogelijke outputs en outcomes gedefinieerd.

Bij de terreinbezoeken bleek het van belang om niet alleen over outputs en outcomes te spreken zoals die in de projectdocumenten, inclusief tussentijdse en eindevaluaties, waren vastgelegd, maar om vast te stellen of deze outputs en outcomes nog steeds waarneembaar waren. Zo konden eerder vastgestelde resultaten niet altijd meer teruggevonden worden. Ook het omgekeerde bleek het geval, meer bepaald in Bolivia werden positieve resultaten aangetroffen die aan het einde van het desbetreffende project nog niet volledig zichtbaar waren. Dit betreft bijvoorbeeld een project voor perzikproductie die door de Belgische ontwikkelingssamenwerking in Bolivia was geïntroduceerd, en dat bij de afsluiting als een mislukking werd beschouwd. De perzikbomen droegen nog geen vrucht bij de afsluiting van het project, maar enige jaren later kwam de productie alsmede de vermarkting op gang. Daarnaast is ook gekeken naar onverwachte en ongeplande resultaten. Een positief voorbeeld van een niet geplande output was de introductie van de resultaatgerichte financiering in de gezondheidszorg in Benin.

Verklarende factoren

Het vaststellen van verklarende factoren bleek een belangrijk onderdeel van de analyse te zijn. Al in de methodologische nota, en in het bijzonder in de evaluatiematrix, is een onderscheid gemaakt tussen twee groepen factoren, namelijk:

1. **Externe verklarende factoren**, die vooral te maken hebben met de context van het partnerland, zoals o.a. de economische en bevolkingsgroei, het nationale beleid en bijhorende hervormingen, de mate van hulpafhankelijkheid;
2. **Interne verklarende factoren**, ofwel de factoren gerelateerd aan de Belgische gouvernementele samenwerking, waarbij de gehele beleidscyclus met het partnerland onder de loep is genomen: van de formulering van ISPs en de werking van de Gemengde Commissie, tot de identificatie en formulering van specifieke interventies alsmede de eindevaluatie daarvan.

In feite was er bij het bespreken van de interne verklarende factoren sprake van een zekere duplicatie van de eerste evaluatievraag die zich richtte op de mate waarin de identificatie en formulering gericht waren op het realiseren van duurzame resultaten.¹³ Identificatie en formulering betreft één onderdeel van de beleids- en interventiecyclus dat weliswaar van aanzienlijk belang is, maar geen aparte hoofdvraag rechtvaardigde, achteraf gezien.

Evaluatiemethoden

De opdrachtomschrijving ging uit van de gebruikelijke aanpak voor de jaarlijkse evaluaties van de kwaliteit van de prestaties van BTC: dat wil zeggen, (1) een methodologische nota, gevolgd door (2) dossieronderzoek van de geselecteerde interventies, en (3) terreinbezoeken en een analyse van alle verzamelde gegevens die in een serie rapporten zou worden vastgelegd, waaronder (4) een syntheserapport. Dit betekende dat de evaluatie vooral gebruik zou maken van kwalitatieve methoden, door zich voornamelijk te baseren op secundaire bronnen aangevuld met interviews en focusgroepen. Deze benadering is door het evaluatieteam aanvaard en verder uitgewerkt in de methodologische nota.

---

¹³ De vijf hoofdevaluatievragen waren::

1. Zijn de interventies geïdentificeerd en geformuleerd met het oog op duurzaamheid van de resultaten?
2. Wat zijn de resultaten (outputs en outcomes) van de interventies en hoe zijn die resultaten gerealiseerd ?
3. Zijn de resultaten duurzaam?
4. Wat zijn de externe (verbonden aan de context) en de interne (verbonden aan de Belgische gouvernementele ontwikkelingssamenwerking) factoren die positief of negatief hebben bijgedragen aan de duurzaamheid van resultaten?
5. Op welke manier zou de duurzaamheid van resultaten bevorderd kunnen worden?

In de methodologische nota stelde het evaluatieteam voor om voldoende aandacht te besteden aan de contextanalyse, d.w.z. een analyse van de evolutie van macro-economische en sociale indicatoren, een analyse van de evolutie in de twee gekozen sectoren en een analyse van de evolutie in de regio's waar de Belgische samenwerking zich specifiek op richtte in beide landen.

De projectdossiers van de tien geselecteerde interventies die in detail zijn geanalyseerd varieerden in kwaliteit. Over het algemeen was de kwaliteit van de reeds langer geleden afgelopen interventies minder. In geen enkel geval was er sprake van daadwerkelijke baselinestudies waarbij surveys zijn uitgevoerd onder de bevolking en een onderscheid is gemaakt tussen de *target group* die zal participeren in de interventie en een controlegroep.¹⁴ Hierbij dient aangetekend te worden dat de kosten hiervan zijn hoog en daarom mag niet verwacht dat voor elke interventie een uitgebreide baselinestudie wordt uitgevoerd die als basis kan dienen voor een impactevaluatie.

In de praktijk betekende dit dat al tijdens de opdrachtformulering een keuze gemaakt was om vooral duurzaamheid in de breedte en voornamelijk in kwalitatieve zin te bestuderen. Immers een diepgaande analyse van duurzaamheid met name op het niveau van de bevolking, zo bleek uit de literatuur, vereist uitgebreider kwalitatiever en kwantitatiever onderzoek. Er zouden dan surveys moeten worden uitgevoerd onder de doelgroep en ook onder controlegroepen, die aangevuld zouden kunnen worden met andersoortig onderzoek zoals interviews met personeel van gezondheidscentra, landbouwvoorlichters, ministeries, etc.

Deze ex-post evaluatie heeft zich dus gebaseerd op dossieronderzoek en aanvullende interviews met verschillende actoren op verschillende niveaus. Dat geeft een redelijk goed kwalitatief inzicht. Bepaalde aspecten van duurzaamheid konden beter belicht worden dan andere aspecten, zoals we hieronder aangeven.

Mogelijkheden en onmogelijkheden om verschillende aspecten van duurzaamheid te beoordelen

Zoals ook al bleek uit eerdere DBE-evaluaties van de kwaliteit van de prestaties van BTC, die zich niet specifiek op duurzaamheid richtten, kon de meeste informatie verzameld worden over de politieke en institutionele duurzaamheid, inclusief *ownership*. In de projectdocumenten krijgen deze aspecten immers relatief veel aandacht en ook de meeste interviews vonden plaats met vertegenwoordigers van instellingen in het partnerland. Bij het beoordelen van politieke duurzaamheid is in deze evaluatie veel meer aandacht besteed aan de daadwerkelijke uitvoering van beleid en niet alleen aan het overeenkomen van beleidsintenties zoals gebruikelijk is.

Daarentegen kon weinig hard bewijs verzameld worden met betrekking tot de sociaal-culturele duurzaamheid en de sociaaleconomische duurzaamheid. De informatie is fragmentarisch en vooral projectgericht. Zo is wel gesproken met vertegenwoordigers van gebruikersplatformen rond gezondheidscentra en vertegenwoordigers van producentengroepen, maar niet met niet-gebruikers. Alleen door middel van uitgebreidere bevolkingsonderzoeken met behulp van sampling technieken is het mogelijk om deze zeer belangrijke vormen van duurzaamheid daadwerkelijk te beoordelen. Deze evaluatie kan, ondanks de onafhankelijkheid van DBE en het evaluatieteam, niet ontsnappen aan een interventiebias in het onderzoek. Immers de door België ondersteunde interventies vormen het start- en eindpunt van het onderzoek. Dit betekent dat dit zeker geen *out-of-the-box onderzoek* was, dat een totaal andere aanpak en onderzoeksmethoden vereist.

Voor de beoordeling van de technologische en ecologische duurzaamheid kon wel wat versnipperde informatie verzameld worden die een kwalitatieve beoordeling van deze aspecten van duurzaamheid

---

¹⁴ BTC voert naar eigen zeggen wel baselinestudies uit, vaak met de partnerorganisaties in de desbetreffende landen. Deze studies liggen ten grondslag aan het M&E-systeem, waarbij voor de belangrijkste indicatoren basisuitgangswaarden worden vastgesteld. Dit is een minimumbasis voor alle interventies. Echter meer wetenschappelijke baselinestudies die gebruik maken van surveys en een mix van kwantitatieve en kwalitatieve methoden en eventueel de basis kunnen vormen van een *Randomised Control Trial (RCT)* worden niet uitgevoerd.

mogelijk maakt. Echter een systematische beoordeling zou ook een meer systematische manier van onderzoek vragen, bijvoorbeeld een gericht onderzoek naar het functioneren, onderhoud en voortdurende vernieuwing van technologische innovaties en een onderzoek naar verschillende vormen van erosie en van bodemvruchtbaarheid.

Tenslotte is er eveneens informatie beschikbaar over de financiering van de instellingen die blijvend diensten blijven leveren, maar een diepgaande analyse van de financiën van deze instellingen lag buiten de mogelijkheden van deze evaluatie.

Methodologische uitdagingen in landenrapporten en synthesesrapport

De landenrapporten signaleren een aantal methodologische uitdagingen naast gebruikelijke logistieke uitdagingen. De meeste methodologische beperkingen zijn hiervoor al aan de orde geweest, maar herhalen we hier kort:

- Gebrek aan goede documenten over gerealiseerde outcomes en impact (en de duurzaamheid daarvan) (Benin en Bolivia). Dit hangt samen met het gebruik van het logisch kader door BTC en de vereiste om elke verwacht resultaat in detail te bespreken bij evaluaties. Daardoor is men vaak zo bezig met outputs dat het macro-plaatje quasi verloren gaat;
- Voortzetting van de Belgische samenwerking in dezelfde sectoren en dezelfde regio's voor een periode van meer dan 15 jaar waardoor alleen potentiële duurzaamheid beoordeeld kan worden (Benin). Zoals al uit de literatuur bleek is het moeilijk duurzaamheid te beoordelen indien de ontwikkelingssamenwerking voortgezet wordt, omdat er dan geen '*what if*' is. Bij de verlenging van de projecthulp, of voortzetting van de projecthulp in een ander vorm (nationaal project en regionale component in plaats van alleen regionaal project) of met een andere hulpmodaliteit denkt men bijna nooit na over exit of hoe de hulp afbouwen tijdens de transitieperiode?

Bij een interne evaluatie door het evaluatieteam van het evaluatieproces is een bijkomende les getrokken:

- In de benadering lag vanaf het begin een sterke nadruk op de interventies, namelijk 1) in de inceptiefase; selectie van in totaal meer dan 20 interventies, waarvan er 10 uitgebreid zijn geanalyseerd en de andere in minder detail; 2) studierapporten: analyse van alle beschikbare projectdocumenten en enkele aanvullende interviews over interventies; 3) terreinbezoek gevolgd door landenrapporten gericht op de geselecteerde interventies.

Door twee fases van de evaluatie vrij exclusief op de interventies te richten, namelijk het studierapport en het landenrapport op basis van terreinbezoek, is het risico van '*bias*' tijdens het terreinbezoek vrij groot. Zeker omdat het over duurzaamheid gaat, zou het goed zijn om daadwerkelijk ex-post terug te kijken, en liefst 'onbevooroordeeld'. Door het lezen van MTRs/ETRs vormt de evaluator al een bepaald beeld, dat weliswaar wel gecorrigeerd wordt door de terreinbezoeken en verdere reflectie en analyse, maar de blik vanuit de interventies blijft dominant. Het hierboven beschreven voorbeeld van afzonderlijke veld- en dossieronderzoeken van de Nederlandse ontwikkelingshulp in Mali is een antwoord op deze problematiek.

Het synthesesrapport bevat een weergave van de belangrijkste bevindingen uit de landenrapporten en trekt daaruit conclusies, waarop lessen en aanbevelingen gebaseerd zijn. Daarbij zijn enkele punten van belang voor de methodologische lessen in deze nota, namelijk:

- Al bij het opstellen van de ISP alsmede bij het formuleren van interventies moeten indicatoren met betrekking tot duurzaamheid vastgesteld worden, omdat zij onderdeel van de monitoring vormen. Dit betreft een beperkt aantal sleutelindicatoren, die allereerst van

belang zijn ten behoeve van de besluitvorming om meer duurzame resultaten te realiseren. In tweede instantie zijn deze indicatoren noodzakelijk om een betere minimum-informatiebasis te verschaffen voor een ex-post evaluatie van duurzaamheid. Het zou wenselijk zijn dat de verschillende Belgische actoren – en het partnerland – zouden samenwerken om deze indicatoren vast te stellen en te monitoren.

- De noodzaak om in de ISPs indicatoren voor duurzaamheid vast te stellen en deze tijdens de beleidsdialoog te monitoren.

4. LESSEN EN AANBEVELINGEN VOOR DE DIENST BIJZONDERE EVALUATIE EN ANDERE ACTOREN

Er kunnen twee soorten methodologische lessen getrokken worden en aanbevelingen gemaakt worden voor toekomstige ex-post evaluaties van duurzaamheid, namelijk allereerst voor de huidige situatie waarin uitgegaan moet worden van zeer beperkte beschikbaarheid van baselinestudies en monitoring van duurzaamheidsindicatoren en vervolgens hoe in de toekomst die basis wel verbeterd kan worden.

De volgende lessen zijn gebaseerd op de reguliere Belgische gouvernementele samenwerking met haar partnerlanden en zijn slechts in beperkte mate toepasbaar op fragiele staten. Het verdient aanbeveling dat voor fragiele staten – waar veelal zowel humanitaire hulp wordt verleend als reguliere ontwikkelingssamenwerking – meer specifieke lessen voor de evaluatie van duurzaamheid worden ontwikkeld.

Lessen voor DBE in de huidige situatie

- Het verdient aanbeveling om duurzaamheid meer centraal te stellen in toekomstige DBE-evaluaties. Dit kan door in de opdrachtschrijving expliciet aandacht te vragen voor verschillende aspecten van duurzaamheid, waardoor conclusies m.b.t. duurzaamheid kwalitatief beter onderbouwd kunnen worden. Dit zal echter niet altijd leiden tot daadwerkelijk nieuwe inzichten aangezien dit meer specifiek onderzoek vergt, zoals ook het geval is voor ex-post impactevaluaties;
- Verschillende niveaus zijn van belang voor de analyse van duurzaamheid: nationaal, regionaal (departement, provincie) en lokaal;
- De analyse van verklarende factoren, met een duidelijk onderscheid tussen de contextuele factoren van het partnerland en de factoren die de Belgische coöperatie betreffen, kan bijdragen aan het lerend effect van een duurzaamheidsevaluatie;
- Voor een kwalitatief goede evaluatie van duurzaamheid zouden voldoende tijd en middelen moeten worden uitgetrokken, zodat er voldoende mogelijkheden zijn voor surveys onder de bevolkingsgroepen en andere vormen van aanvullend onderzoek die aanzienlijk meer tijd vergen dan de huidige reguliere terreinbezoeken voor de DBE-evaluaties;
- Het is zinvol om één bepaalde sector in één of meer partnerland(en) het onderwerp te maken van een op duurzaamheid gerichte evaluatie. Voor de te selecteren sector in de partnerlanden zou er een voldoende aantal afgelopen interventies moeten zijn in een regio waar de samenwerking niet is voortgezet en waar ook andere donoren niet de activiteiten hebben voortgezet. DBE zou een niet te omvangrijk evaluatie-object moeten selecteren, omdat de omvang van het evaluatie-object ten koste gaat van de diepgang van het onderzoek;
- Literatuuronderzoek wijst erop dat een focus op duurzaamheid in ex-post evaluaties zeer complementair zou kunnen zijn aan impactevaluatie, waarbij de analyse van duurzaamheid meerwaarde heeft door impact te verklaren. Daarom zou DBE kunnen experimenteren met een ex-post impactevaluatie gekoppeld aan een duurzaamheidsevaluatie, waarbij het evaluatieobject zorgvuldig gekozen moet worden. Echter impactevaluaties zijn vaak op een specifieke regio en bepaalde interventies gericht en niet op de beleidsdialoog, terwijl duurzaamheid verschillende niveaus van samenwerking bevat. Dit vergt een goed onderscheid en in voorkomende gevallen ook complementaire evaluaties. Voor de impactevaluatie zou bij voorkeur gebruik gemaakt moeten worden van een controlegroep;

- DBE zou ook een duurzaamheidsevaluatie kunnen laten uitvoeren waarbij verschillende onderzoeksteams het terreinonderzoek en het dossieronderzoek uitvoeren, om zo bias vanuit de interventies te voorkomen;
- Het is te overwegen om de methodologische lessen uit de eerdere ex-post impactevaluatie van DBE te combineren met de lessen uit deze evaluatie, zodat impact en duurzaamheid eventueel gezamenlijk kunnen worden onderzocht op het niveau van de doelgroep. Aangezien een op duurzaamheid gerichte evaluatie vrij omvangrijk en duur is, verdient het eveneens overweging om met andere donoren samen te werken om eventueel een gezamenlijke evaluatie op te zetten, waarbij echter een te grote complexiteit vermeden moet worden.

Lessen voor DBE (en andere actoren) om in de toekomst duurzaamheid (en impact) beter te evalueren

- DBE zou kunnen overleggen met de Directie-Generaal Ontwikkelingssamenwerking en Humanitaire Hulp (DGD) hoe indicatoren m.b.t. duurzaamheid voor de monitoring van de ISPs kunnen worden bepaald, waarbij er ook een duidelijke rol voor het partnerland zou moeten zijn in deze monitoring;
- Impactevaluaties en evaluaties van duurzaamheid zijn complementair aan elkaar. De recente - mede door de Dienst Bijzondere Evaluatie georganiseerde - evaluatieconferentie in Berlijn¹⁵ gaf aan dat impactevaluaties bij voorkeur in project- en programmainterventies zouden moeten worden ingebouwd om het leren te bevorderen. De aandacht zou daarbij moeten uitgaan naar hoe interventies verder verbeterd kunnen worden, veeleer dan de vraag óf de interventies wel werken. Echter tot op heden heeft de Belgische gouvernementele samenwerking nog nauwelijks ervaring met impactevaluaties en zeker zijn deze nog niet ingebouwd in de projectopzet. Ook de ervaring met evaluaties van duurzaamheid zijn zeer beperkt;
- Indien de verschillende actoren – DBE, DGD en BTC – het er over eens zijn dat in lijn met de internationale *state of the art* het zinvol is om meer impactevaluaties uit te voeren van geselecteerde interventies en dat dit het beste vanaf het begin in de projectopzet geïntegreerd kan worden, zou BTC het voortouw hierin moeten nemen in overleg met DBE en DGD. Aangezien impactevaluaties zeer tijdsintensief zijn en hoge kosten met zich meebrengen, zou het voor een eerste pilotfase van drie jaar over het geheel aan BTC interventies maar om een beperkt aantal van 4-6 interventies moeten gaan in verschillende partnerlanden en verschillende sectoren. Na deze pilotfase zou na zorgvuldige evaluatie eventueel uitbreiding kunnen plaatsvinden. Er zouden dus bijvoorbeeld tijdens de voorbereiding van de ISPs specifieke interventies geselecteerd kunnen worden die zich lenen voor een impactevaluatie. In de identificatie kan die selectie dan aangescherpt worden en zou ook de rol van het partnerland in de impactevaluatie specifiek aan de orde moeten komen. Bij de formulering van die geselecteerde interventies zouden dan uitgebreide baselinestudies ten behoeve van een *Randomised Control Trial (RCT)* uitgevoerd moeten worden. In de eerder uitgevoerde impactevaluatie van DBE zijn mogelijke criteria voor de selectie van dergelijke interventies aangegeven. Op deze wijze kan het leren bevorderd worden en kunnen beperkingen van eerdere RCTs ondervangen worden. Die beperkingen hebben vooral betrekking op het feit dat de hooggespannen verwachtingen niet waar kunnen worden gemaakt en dat er nauwelijks van geleerd kan worden. Een bijkomend voordeel is dat de huidige institutionele focus van BTC en daarmee van de gehele Belgische coöperatie wordt verrijkt door meer zicht te krijgen op de bevolkingsgroepen waarvoor de interventies bedoeld zijn;

¹⁵ INTERNATIONAL DEVELOPMENT EVALUATION CONFERENCE; Evidence on a Silver Platter: Evaluation Results for Policy Making in Development Cooperation, 5-6 November 2015, Umweltforum, Berlin

- Duurzaamheidsoverwegingen kunnen slechts in beperkte mate in de projectopzet en het M&E- systeem van BTC worden ingebouwd. Duurzaamheidsindicatoren die wel onderdeel uit kunnen maken van het M&E-systeem zijn bijvoorbeeld de financiële bijdragen vanuit het partnerland en het personeelsverloop, mits daarover duidelijke afspraken zijn gemaakt;
- Duurzaamheidsevaluaties kunnen alleen uitgevoerd worden na afloop van de interventies en zouden de verantwoordelijkheid van DBE moeten zijn, omdat niet alleen de interventies, maar ook de beleidsvoorbereiding en de beleidsdialoog alsmede de context de duurzaamheid bepalen. Duurzaamheidsevaluaties zouden vooral in moeten gaan op de verklarende factoren. Duurzaamheidsevaluaties zouden idealiter wel gebruik moeten maken van de monitoring van duurzaamheidsindicatoren die in het M&E systeem van BTC zijn opgenomen. Ex-post duurzaamheidsevaluaties zouden zich zeker niet moeten beperken tot een specifieke interventie zoals de impactevaluaties, maar een iets breder evaluatie-object moeten kiezen. Echter dat evaluatie-object moet ook niet te omvangrijk zijn om voldoende diepgang in de analyse te krijgen, bijvoorbeeld de ondersteuning van één sector in een bepaald partnerland. DBE zou kunnen overwegen om dergelijke evaluaties van duurzaamheid uit te voeren, bijvoorbeeld van een bepaalde sector in een land waar geen directe ondersteuning aan die sector meer wordt geboden, door een aparte veldstudie en dossierstudie uit te voeren zodat *bias* vanuit de interventies voorkomen wordt;
- Een reflectie over de doelmatigheid en doeltreffendheid van alle inspanningen gericht op monitoring, evaluatie, kapitalisatie en wetenschappelijke ondersteuning van de Belgische gouvernementele samenwerking is zeer aan te bevelen. Daarbij zou er een adequate balans moeten zijn tussen de meer kortetermijngerichtheid op interventies enerzijds en de lange(re)termijngerichtheid op sectorondersteuning waar ook de beleidsdialoog deel van uitmaakt, anderzijds. Mede in het licht van de in het vierde beheerscontract geplande evaluatie van het kwaliteitszorgsysteem van BTC door DBE, dat zich zal richten op het M&E-systeem van BTC, zou het zinvol zijn om de afstemming van verantwoordelijkheden alsmede de middelen die voor de verschillende onderdelen beschikbaar zijn tegen het licht te houden. BTC heeft de verantwoordelijkheid voor de interventiecyclus waar M&E een onlosmakelijk onderdeel van uitmaakt, inclusief de operationele evaluaties. Kapitalisatie, backstopping en wetenschappelijke ondersteuning zijn andere onderdelen van het BTC-kwaliteitszorgsysteem. BTC is verantwoordelijk voor verdere verbeteringen van dit systeem, dat zich noodzakelijkerwijs beperkt tot de interventiecyclus van BTC en momenteel vooral op de korte termijn en op outputs is gericht. Een goed monitoringsysteem met noodzakelijke operationele evaluaties vormt de basis voor goede kwaliteitszorg. Dit systeem kan uitgebreid worden met impactevaluaties voor geselecteerde interventies zoals hiervoor is aanbevolen en dat het leren zeer kan bevorderen. Daarnaast is er breder zicht nodig op de duurzaamheid van de resultaten van de gehele Belgische gouvernementele samenwerking, waarvoor juist DBE verantwoordelijk is en dient te blijven. De evaluatie van duurzaamheid vereist immers enige afstand tot de uitvoerende organisaties.

BIJLAGE 1. LITERATUURLIJST

ADE et CRED, Mesurer l'impact, la quête du Graal ? Evaluation ex post de l'impact de quatre projets de coopération gouvernementale ; Rapport de Synthèse ; Octobre 2013

Brundtland G. et al, Our Common Future: Report of the 1987 World Commission on Environment and Development, Oxford, Oxford University Press, 1987

Coffman Julia and Marielle Boland-Baker, Sustainability: Does Evaluation Have a Role?, Evaluation Exchange, Harvard Family Research Project, 2003

ECORYS en South Research, Evaluatie van de directe bilaterale ontwikkelingssamenwerking 1999-2005, december 2006

ECORYS en South Research, Evaluatie van de kwaliteit van de prestaties van BTC -2009, januari 2010

Fiksel, J., Designing Resilient, Sustainable Systems, Environmental Science and Technology, December 2003

FOD Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Derde beheerscontract tussen de Belgische Staat en BTC

FOD Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Vierde beheerscontract tussen de Belgische Staat en BTC

IOB, Van infrastructuur naar duurzame impact, Beleidsdoorlichting van de Nederlandse bijdrage aan drinkwater en sanitaire voorzieningen 1990-2011, maart 2012

IOB, Mali. Evaluatie van de Nederlandse hulp aan Mali, 1975-1992, 1994

National Gang Center (U.S. Department of Justice's (DOJ) Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP) and the Bureau of Justice Assistance (BJA0), Implementation Manual, Chapter 10, Evaluation and Sustainability

OCDE CAD, Evaluer la coopération pour le développement, Récapitulatif des normes et standards de référence, deuxième édition

OCDE CAD - Glossaire des principaux termes relatifs à l'évaluation et la gestion axée sur les résultats, 2010

Sida, Anneke Slob and Alf Morten Jerve, Managing Aid Exit and Transformation, Lessons from Botswana, Eritrea, India, Malawi and South Africa, Joint donor evaluation, May 2008

World Bank, Shahidur R. Khandker, Gayatri B. Koolwal and Hussain A. Samad, Handbook on Impact Evaluation, Quantitative Methods and Practices, 2010